

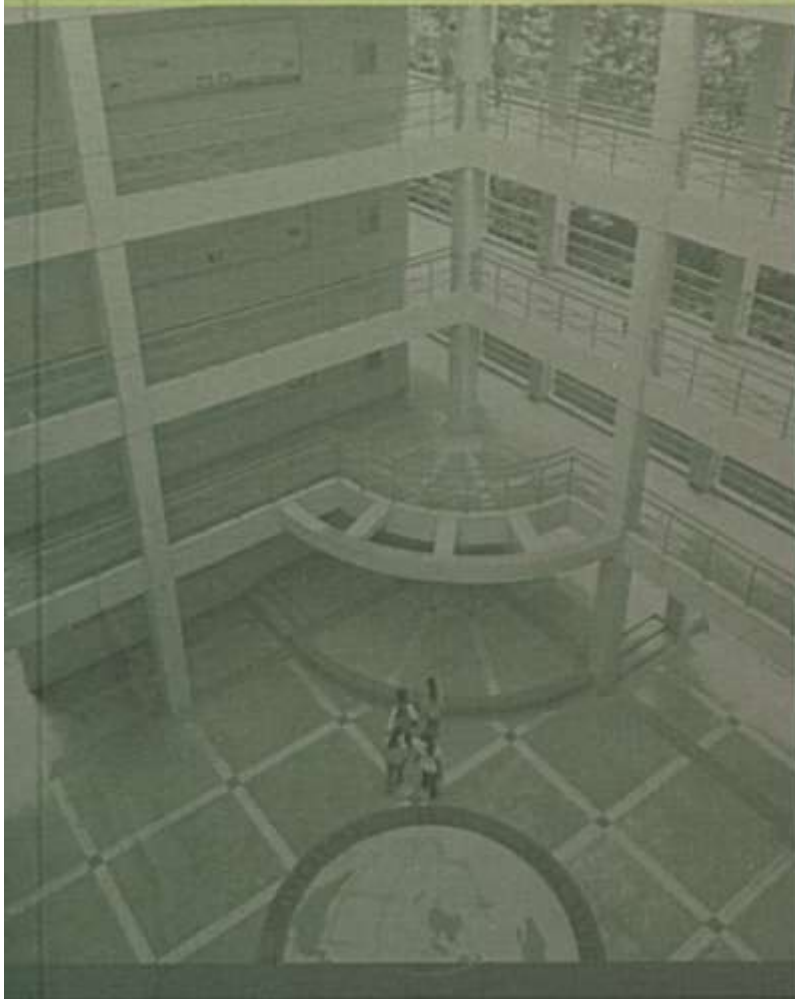
KERYKS

FORUM PEDAGOGICZNORELIGIJNE

Międzynarodowe – Międzykulturowe – Międzydyscyplinarne

RELIGIONSPÄDAGOGISCHES FORUM

international – interkulturell – interdisziplinär

Nauka religii a polityka
Religionsunterricht und Politik

adam marszałek

KERYKS

KERYKS

Recenzenci / Rezensenten

prof. dr hab. Udo Schmalzle, prof. dr hab. Mariusz Zemło

Redaktor prowadzący / Redaktion

Edyta Peszyńska

Tłumaczenie tekstów / Übersetzung der Texte

Herbert Ulrich, dr Agnieszka Zduniak, Agnieszka Krupa

Projekt okładki / Umschlagentwurf

Egon Spiegel, Krzysztof Galus

Skład komputerowy / Computersatz

Paweł Banasiak

© Wydawnictwo Adam Marszałek • Toruń 2012

Wydawnictwo prowadzi sprzedaż wysyłkową:

tel./fax 56 648 50 70; e-mail: marketing@marszalek.com.pl

Wydawnictwo Adam Marszałek,

ul. Lubiczka 44, 87-100 Toruń;

tel./fax 56 648 50 70; tel. 56 660 81 60, 56 664 22 35

e-mail: info@marszalek.com.pl www.marszalek.com.pl

Drukarnia nr 2, ul. Warszawska 52, 87-148 Łysomice, tel. 56 678 34 78

KERYKS

FORUM PEDAGOGICZNORELIGIJNE

Międzynarodowe – Międzykulturowe – Międzydyscyplinarne

RELIGIONSPÄDAGOGISCHES FORUM

International – interkulturell – interdisziplinär

9 (2010)

ISSN 1643-2444

Redaktorzy / Redakteure / Editors

Cyprian Rogowski (Redaktor Naczelny / Hauptschriftleiter / Editor in Chief)

Profesor porównawczej (interdyscyplinarnej) pedagogiki religii na Wydziale Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie (Polska)

Professor für vergleichende (interdisziplinäre) Religionspädagogik an der Theologischen Fakultät der Universität in Olsztyn (Poland). E-Mail: cyprianrogowski@wp.pl

Egon Spiegel

Profesor teologii praktycznej; pedagogika religii na Uniwersytecie w Vechcie (Niemcy)

Professor für Praktische Theologie; Religionspädagogik an der Universität Vechta (Germany)

Annette M. Stroß

Profesor nauk o wychowaniu w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Karlsruhe (Niemcy)

Professorin für Allgemeine Erziehungswissenschaft an der Pädagogischen Hochschule Karlsruhe (Germany)

Janusz Mariński

Profesor socjologii moralności na Wydziale Nauk Społecznych Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II w Lublinie (Polska)

Professor für Soziologie der Moral an der Fakultät für Sozialwissenschaften der Katholischen Universität Johannes Paul II, in Lublin (Poland)

Współpraca / Mitarbeit / Cooperation

Martin Jäggle

Profesor pedagogiki religii na Fakultecie Teologicznym Uniwersytetu w Wiedniu (Austria)
Professor für Religionspädagogik an der Theologischen Fakultät der Universität Wien
(Österreich)

Bogusław Śliwerski

Profesor nauk o wychowaniu Uniwersytetu Łódzkiego w Łodzi (Polska)
Professor für Allgemeine Erziehungswissenschaft an der Universität in Łódź (Poland)

SPIS TREŚCI/INHALTSVERZEICHNIS

	Od Redakcji	9
	Von der Redaktion	11
	Editorial	13
GOŚĆ NUMERU / GASTKOMMENTAR	Wystąpienie Prezydenta RP podczas IX Zjazdu Gnieźnieńskiego Rede des Präsidenten der Republik Polen auf der 9. Gnesener Begegnung	17
WPROWADZENIE / EINFÜHRUNG	Bernhard Grümme Nauka religii a polityka Religionsunterricht und Politik	31
ARTYKUŁY / BEITRÄGE	Bernhard Grümme Politycznie wrażliwe nauczanie religii. Zbliżenie do zaniedbanego projektu Politisch sensibler Religionsunterricht. Annäherungen an ein längst überfälliges Projekt	37
	Egon Spiegel Religia a polityka. Wzajemne przyporządkowanie z perspektywy pe- dagogiki pokoju względnie pedagogiki religii Religion und Politik. Eine Zuordnung aus friedens- bzw. religions- pädagogischer Sicht	67
	Thomas Schlag Ewangelickie kształcenie w horyzoncie polityczności. Przemyślenia dotyczące specyficznej interdyscyplinarności pedagogiki religii Evangelische Bildung im Horizont des Politischen. Überlegungen zu einer spezifischen Interdisziplinarität der Religionspädagogik	101
	Godwin Lämmermann Polityczny wymiar konstruktywno-krytycznej dydaktyki religii Politische Dimensionen einer konstruktiv-kritischen Religionsdi- daktik	125
	Folkert Rickers Polityczne kształcenie w ramach nauczania religii a kapitalizm Politische Bildung im Religionsunterricht und der Kapitalismus	145

	Norbert Mette	173
	Zjawisko wykluczenia jako wyzwanie dla teologii praktycznej i pastoralnej Exklusion – eine praktisch-theologische und pastorale Herausforderung	
	Josef Senft	215
	Teologia wyzwolenia i nauczanie religii Befreiungstheologie und Religionsunterricht	
	Helga Kohler-Spiegel	233
	<i>Until every woman is free, no woman is free</i> Feministyczna teologia a wiecznie żywa stronnictwość – także w ramach nauczania religijnego <i>Until every woman is free, no woman is free. Feministische Theologie und die bleibende Parteilichkeit – auch im Religionsunterricht</i>	
	Janusz Mariański	251
	Kościół katolicki w Polsce jako instytucja społeczno-polityczna? Die katholische Kirche in Polen als sozio-politische Institution?	
	Monika Adamczyk	287
	Zasoby kapitału społecznego w Polsce i jego społeczno-kulturowe uwarunkowania Ressourcen des sozialen Kapitals in Polen und seine soziokulturellen Bedingungen	
	Edward Balawajder	317
	Idea wychowania państwowego w ocenie Wojciecha Korfantego Der Gedanke der staatlichen Erziehung im Urteil von Wojciech Korfanty	
NOWE INSPIRACJE W NAUKACH O WYCHOWANIU / IMPULSE AUS DER ERZIEHUNGSWISSENSCHAFT	Astrid Messerschmidt	343
	Globalna edukacja w obliczu dwóch różnych światów – pedagogiczne podejście do refleksji nad pojęciem globalizacji Globales Lernen in geteilten Welten – pädagogische Zugänge zur Reflexion von Globalisierung	
	Diemut Ophardt, Felicitas Thiel	357
	Ekspertyza nauczycielska w zarządzaniu klasą Lehrerexpertise im Klassenmanagement	
W KIERUNKU PRAKTYKI / AUS DER PRAXIS	Thorsten Knauth	379
	Rok 1968 a pedagogika ewangelicka – założenia, oddziaływanie, niewykorzystane możliwości 1968 und die evangelische Religionspädagogik: Ansätze, Wirkungen, unabgeoltene Potenziale	

RECENZJE / REZENSIONEN	<ul style="list-style-type: none"> ■ Thomas Schlag, <i>Horizonte demokratischer Bildung. Evangelische Religionspädagogik in politischer Perspektive (Religionspädagogik in pluraler Gesellschaft, Bd. 14)</i>, Freiburg i.Br.: Herder, 2010 (Bernhard Grümme) 407 ■ Ottmar John, Magnus Striet (Hrsg.), <i>„... und nichts Menschliches ist mir fremd«. Theologische Grenzgänge</i>, Regensburg: Pustet, 2010 (Bernhard Grümme) 414 ■ Michael Nagler, Egon Spiegel, <i>Politik ohne Gewalt. Prinzipien, Praxis und Perspektiven der Gewaltfreiheit (Friedenswissenschaft: Friedensforschung – Friedenserziehung – Friedensarbeit, Bd. 1)</i>, Berlin: LIT-Verlag, 2008 (Josef Senft) 418 ■ Janusz Mariański, <i>Religia w społeczeństwie ponowoczesnym. Studium socjologiczne</i>, Oficyna Naukowa, Warszawa 2010 (Józef Baniak) 423 ■ Deutsches Polen-Institut, <i>Jahrbuch Polen 2009 - Religion</i>, Wiesbaden: Harrassowitz, 2009 (Andreas Prokopf) 433 ■ Bernhard Grümme, <i>Religionsunterricht und Politik. Bestandsaufnahme - Grundsatzüberlegungen - Perspektiven für eine politische Dimension des Religionsunterrichts</i>, Stuttgart: Kohlhammer, 2009 (Egon Spiegel) 440
SPRAWOZDANIA / BERICHTE	<p>Cyprian Rogowski 459</p> <p>Aktualne problemy badawcze polskiej i niemieckiej pedagogiki religii</p> <p>Aktuelle Forschungsschwerpunkte der deutsch-polnischen Religionspädagogik</p>
SKŁAD RADY NAUKOWEJ / WISSENSCHAFTLICHER BEIRAT	473

Bernhard Grümme, *Religionsunterricht und Politik. Bestandsaufnahme – Grundsatzüberlegungen – Perspektiven für eine politische Dimension des Religionsunterrichts*, Stuttgart: Kohlhammer, 2009

Pytanie o wymiar polityczny pedagogiki religii i szczególnie nauczania religii należałoby postawić już dawno. Bernhard Grümme, który tu konstatuje dezyderat, „masywną lukę w badaniach”, to pytanie stawia i traktuje je w sposób bardziej zdecydowany niż ktokolwiek przed nim z pedagogiczno-religijnej „scientific community”. Grümme zdaje sobie sprawę, że ma do czynienia z kwestią delikatną. Nie tylko dlatego, że o nauczaniu religii uwzględniającym wymiar polityczny nie może on mówić bez polaryzacji i (najpierw) przeciwstawienia się wszechobecnej estetyzacji nauczania religii. Mówi on o „dryfowaniu w kierunku duchowości wewnętrznej i odpolitycznienia”, które – przynajmniej jak dotąd – raczej nie służyło uwrażliwieniu na sprawy polityczne.

Autor prawdopodobnie nie wiedział, że – równoległe do jego badań – nad tym samym problemem pracował również Thomas Schlag, profesor teologii praktycznej na Uniwersytecie w Zurychu („Horizonte demokratischer Bildung. Evangelische Religionspädagogik in politischer Perspektive“,

Sie war längst überfällig, die Frage nach der politischen Dimension der Religionspädagogik, speziell des Religionsunterrichts. Bernhard Grümme, der hier selbst ein Desiderat, eine „massive Forschungslücke“ konstatiert, stellt sie und behandelt sie – dezidiierter als sie vor ihm jemals in der religionspädagogischen Scientific Community in Angriff genommen wurde. Dass es sich dabei um ein „heißes Eisen“ handelt, weiß Grümme. Nicht zuletzt, weil er nicht über einen politisch dimensionierten Religionsunterricht sprechen kann, ohne zu polarisieren und (zunächst) Front zu machen gegen eine ubiquitäre Ästhetisierung des Religionsunterrichts (Grümme spricht von einer „Drift von Innerlichkeit und Entpolitisierung“), die einer Sensibilisierung für das Politische – bislang jedenfalls – eher abträglich war.

Was Grümme wahrscheinlich nicht wusste: dass parallel zu seinem Versuch Thomas Schlag, Professor für Praktische Theologie an der Universität Zürich, an einem Wurf in dieselbe Richtung arbeitete (Horizonte demokratischer Bildung. Evangelische Religionspädagogik in politischer Perspektive, Freiburg

Freiburg i. Br. – Basel – Wien, wyd. Herder 2010), co *nota bene* znów potwierdza, że wielkie przełomy w historii pedagogiki religii torują sobie drogę i mają miejsce w dużych związkach wyznaniowych prawie lub nawet dokładnie w tym samym czasie. Co prawda pojedyncza próba traci przez to nieco na oryginalności, z drugiej jednak strony znajduje potwierdzenie i jawi się jako całkowicie aktualna. Widocznie nastąpił właściwy moment, aby podjąć ten temat. Jednak nieporozumieniem byłoby uważać, że postulat uwzględnienia politycznego wymiaru nauczania religii podlega jakiemś duchowi czasu. Wynika on raczej z nieuchronności, z konieczności. „Na czasie” jest to, co długo bywało wyeliminowane z nauczania religii, zarówno faktycznie jak i koncepcyjnie, mimo iż stanowi przecież autentyczny element tego, czym powinna zajmować się pedagogika religii w odniesieniu do nauczania religijnego. Poszedłbym tu nawet dalej niż Grümme i powiedział, że tematem *centralnym* jest relewancja (przede wszystkim) społeczno-praktyczna doświadczania Boga według tradycji biblijnej, powiązana zawsze z własnym i aktualnym poszukiwaniem Stwórcy jako siły sprawczej generującej relacje między ludźmi i ujawniającej się na wszystkich płaszczyznach ich społecznego (socjalnego jak i politycznego) współżycia. Dyskurs Grümme’go – dla pedagogiki religii bezcenny – nawiązuje tym samym bezpośrednio do przekazów biblijnych i nie czyni nic innego, jak tylko je rewitalizuje poprzez aktualizację i konkretyzację w ramach ich uwspółcześniania.

Pedagog religii z Ludwigsburga rozważa tę problematykę – zarówno elokwentnie jak i głęboko – w szerokim kontekście i na

i.Br. – Basel – Wien: Herder, 2010). Womit sich – nebenbei bemerkt – wieder einmal bestätigt, dass sich in der Geschichte der Religionspädagogik bestimmte Durchbrüche in den großen konfessionellen Lagern zeitnah oder sogar zeitgleich anbahnen und ereignen. Dadurch ist dem einzelnen Versuch zwar einerseits Einiges an Originalität genommen, andererseits erfährt er aber auch eine Bestätigung und erweist sich als höchst angebracht, kurzum: fällig. Offensichtlich scheint die Zeit – hier wie dort – reif zu sein für diesen. Was nicht dahingehend missverstanden werden darf, dass die Forderung nach einer politischen Dimensionierung des Religionsunterrichts einem Zeitgeist gehorche. Sie entspringt vielmehr einer Zwangsläufigkeit, einer Notwendigkeit. Es ist „dran“, was lange aus dem Religionsunterricht faktisch wie konzeptionell herausgekürzt wurde, aber genuiner Bestandteil dessen ist, was die Religionspädagogik in ihrem religionsunterrichtlichen Handlungsfeld an – ich würde hier weitergehen als Grümme und sogar sagen – *zentraler* Stelle zu thematisieren hat: die (vor allem) sozialpraktische Relevanz der biblisch tradierten Gotteserfahrung in Verbindung mit der je eigenen und aktuellen Erschließung Gottes als einer beziehungsstiftenden, auf allen Ebenen des sozialen (gesellschaftlichen wie politischen) Zusammenlebens zum Vorschein kommende Wirkmacht. Grümme – für die Religionspädagogik unschätzbare – Vorstoß schließt damit unmittelbar an biblische Vorgaben an und macht nichts anderes, als diese – zu revitalisieren, indem er diese aktualisiert und im Rahmen ihrer Verheutigung konkretisiert.

Der Ludwigsburger Religionspädagoge diskutiert die Problematik – ebenso eloquent wie profund – im weiten Kontext und auf der

poziomie pedagogicznoreligijnych badań podstawowych i rozwoju koncepcji nauczania religii. Przy tym nieustannie podkreśla, że mimo ciągłego obstawania przy perspektywie politycznej nie chodzi o podniesienie jej do rangi jedynej czy też centralnej treści i miary nauczania religii. Odnosnie do estetycznego ukierunkowania nauczania religii szuka i domaga się powiązania między nim a wymiarem politycznym oraz włączenia wymiaru politycznego, względnie polityki, do pozostałych wymiarów nauczania religijnego (również – i właśnie po to, by uniknąć niebezpieczeństwa jego upolitycznienia).

W najlepszej intencji według teorii konwergencji sięga do treści synodalnych z 1974 roku na temat nauczania religii i opiera je z jednej strony na zasadach politycznego uczenia się i ich konsekwencjach dydaktycznych (niezawodnymi partnerami jego są tu m.in. politolog Wolfgang Sander, Thomas Meyer i Bernhard Sutor), a z drugiej strony widzi je w horyzoncie tradycji scharakteryzowanej przez niego dość stereotypowo jako judeo-chrześcijańska (przeważnie w znaczeniu teologii politycznej utrwalonej zasadniczo przez Johanna Baptista Metza). Najważniejszymi towarzyszami drogi są dla niego, między innymi, obok Rudolfa Englerta, Norberta Mette'go, Josefa Senfta, Hansa-Georga Ziebertza oraz Johanna Baptista Metza i Helmuta Peukerta, również jego koledzy: Folkert Rickers i Thomas Schlag, Karl-Ernst Nipkow, Friedrich Schweitzer i Thorsten Knauth, a z dziedziny nauk o wychowaniu – Dieter Benner.

Wszelkie starania Grümme'go spелzłyby na niczym, gdyby młodzież w ogóle nie reagowała na politykę. Jednak, jak dowodzą

Höhe der religionspädagogischen Grundlagenforschung und Entwicklung religionsunterrichtlicher Konzeptionen. Dabei betont er durchgehend, dass es ihm bei allem Insistieren auf die politische Perspektive nicht darum gehe, diese weder zum einzigen noch zum zentralen Inhalt und Maßstab des Religionsunterrichts zu erheben. Was die ästhetische Ausrichtung des Religionsunterrichts betrifft, so sucht und mahnt er die Verbindung zwischen dieser und der politischen Dimensionierung an und die Einbettung der Dimension des Politischen bzw. der Politik in die übrigen Dimensionen des Religionsunterrichts (auch und gerade, um der Gefahr seiner Politisierung zu entgehen).

In bester konvergenztheoretischer Absicht holt er die wegweisende Maxime des Synodenbeschlusses zum Religionsunterricht von 1974 ein, indem er den Religionsunterricht auf der einen Seite von den Prinzipien des politischen Lernens und ihren didaktischen Konsequenzen her (hier sind verlässliche Gesprächspartner u.a. der Politologe Wolfgang Sander, Thomas Meyer und Bernhard Sutor) und auf der anderen Seite im Horizont der von ihm stereotyp veranschlagten jüdisch-christlichen Tradition (weitestgehend im Verständnis der wesentlich von Johann Baptist Metz geprägten Politischen Theologie) konstruiert. Seine wichtigsten Wegbegleiter sind unter vielen anderen neben Rudolf Englert, Norbert Mette, Josef Senft, Hans-Georg Ziebertz sowie Johann Baptist Metz und Helmut Peukert die Kollegen Folkert Rickers und Thomas Schlag, Karl-Ernst Nipkow, Friedrich Schweitzer und Thorsten Knauth, aus der Erziehungswissenschaft Dieter Benner.

Alle Bemühungen Grümme's würden ins Leere stoßen bzw. ein kaum zu überwindendes

badania, interesuje się ona polityką – pod warunkiem, że jako politykę rozumiemy szerokie, odnoszące się do rzeczywistości społeczeństwa obywatelskiego pojmowanie wymiaru politycznego, a nie wąskie, odnoszące się przede wszystkim do instytucji politycznych.

Zakładając wielowymiarowość spraw politycznych w pojęciowych wymiarach polity (fakty polityczne), policy (interes polityczny) i politics (praktyka polityczna), Grümme za Sanderem rozumie pod pojęciem polityki „uregulowanie wspólnych spraw danego społeczeństwa” i takie pojęcie przedstawia w swojej pracy. Dokładniej (s. 25): „Obszerne, szerokie, nie ograniczone instytucjonalnie pojęcie polityki dostarcza narzędzi analityczno-hermeneutycznych, jak i normatywno-krytycznych, w celu zrozumienia zarówno działań instytucji w życiu politycznym, ekonomicznym i społecznym, jak też zaangażowania społecznego, wspólnotowego.”

Wobec niebezpieczeństwa uniwersalizacji wymiaru politycznego Grümme podkreśla, znów za Sanderem, że co prawda we wszystkim polityka jest zawarta, ale nie wszystko jest polityką (s. 28). Ponieważ demokracja nie zawiera inherentnej możliwości autokorekty, Grümme za Jürgenem Manemannem wskazuje na dynamizm zawarty w tradycjach biblijnych, co więcej – uważa, że demokracja jest wręcz skazana na te tradycje biblijne (s. 30 n.). Odnośnie do skomplikowanego wzajemnego przyporządkowania religii i polityki Grümme podkreśla, że religia nie ma na celu uczestnictwa we władzy politycznej, że nie chodzi o religijne uzasadnianie polityki i religii jako kategorii społeczno-kulturowej, lecz chodzi o wspól-

Hindernis zu überwinden versuchen, wäre die *Jugend* nicht politisch ansprechbar. Sie ist es, wie Untersuchungen bestätigen. Allerdings eher unter der Voraussetzung eines weiten, auf vor allem die zivilgesellschaftliche Realität bezogenes Politikverständnisses und nicht eines engen, vor allem auf politische Institutionen abhebenden Politikbegriffs.

Die *Mehrdimensionalität des Politischen* in den begrifflichen Dimensionen von polity (die politischen Gegebenheiten), policy (das politische Interesse) und politics (die politische Durchsetzung) vorausgesetzt, versteht Grümme mit Sander unter *Politik* „die Regelung der gemeinschaftlichen Angelegenheiten einer Gesellschaft“ und veranschlagt dieses Verständnis für seine Studie. Ausführlicher (25): „Ein umfassender, weiter, nicht institutionell und auf staatliches Handeln kurzgeschlossener Politikbegriff bietet ein analytisch-hermeneutisches wie normativ-kritisches Instrumentarium, um sowohl das Handeln von Institutionen in Politik, Ökonomie, Gesellschaft wie auch gemeinschaftliches Engagement zu erfassen.“

Gegen die Gefahr einer *Universalisierung des Politischen* betont Grümme, wiederum mit Sander, dass zwar in allem Politik, aber nicht alles Politik sei (28). Weil der Demokratie die Möglichkeit der Selbstkorrektur nicht inhärent sei, betont Grümme mit Jürgen Manemann das in den biblischen Traditionen enthaltene Veränderungspotential, ja, sieht die Demokratie regelrecht angewiesen auf biblische Traditionen (30 f). Mit Blick auf die komplizierte Zuordnung von *Religion und Politik* differenziert Grümme zwischen den Möglichkeiten eines politischen Machtanspruchs der Religion, einer religiösen Begründung von Politik, von Religion als gesellschaftlich-kulturelles Ferment, des Nebeneinanders von Reli-

istnienie religii i polityki (pomimo różnic zachodzących między nimi), a – za Edmundem Arensem – religię publiczną traktuje jako czynnik korygujący, która – dzięki swojej tożsamości mesjańskiej – może stanowić dla polityki inspirację o charakterze immanentnym (s. 31–34).

Z jednej strony Grümme rozróżnia przedinstytucjonalną i instytucjonalną edukację polityczną, z drugiej zaś edukację polityczną rozumie jako legitymizację władzy, jako misję i jako odpowiedzialność oraz w odniesieniu do nauczania religii wskazuje (nawiązując do konsensu zawartego w 1976 roku w Beutelsbach) na zakaz ubezwłasnowolnienia, potrzebę kontrowersyjności, osobiste (aktywne) zajmowanie stanowiska oraz ćwiczenie się w partycypacji (s. 35–40). Dalej, odnośnie do wachlarza przedmiotów szkolnych, postuluje on kooperację pomiędzy wszystkimi przedmiotami, nie chcąc przy tym zabierać żadnemu przedmiotowi specjalistycznemu szczególnej odpowiedzialności za edukację polityczną (s. 40).

W kwestii centralnej, dotyczącej różnicy między politycznym, socjalnym i diakonijnym uczeniem się, Grümme odnosi określenie *socjalne uczenie się* do działania solidarnego, komunikatywnego i kooperatywnego „face to face” w przestrzeni interpersonalnej, mikrospołecznej. Natomiast polityczne uczenie się odnosi do myślenia i działania systemowego i strukturalnego w dużych kontekstach ogólnospołecznych (s. 40–43). Zaś diakonijne uczenie się jest dla niego szczególną formą socjalnego uczenia się.

Pod względem politycznym Grümme określa miejsce nauczania religii, zwracając uwagę na jego uprzywilejowaną pozycję na podstawie art. 7 Ustawy Zasadniczej, na

gion und Politik (Ausdifferenzierung) und – im Anschluss an Edmund Arens – der öffentlichen Religion als Korrektiv und, dank des von ihr gehüteten messianischen Überschusses, Impulsgeberin gegenüber einer der reinen Immanenz verbundenen Politik (31–34).

Jenseits der Unterscheidung von vorinstitutioneller und institutionalisierter politischer Bildung trennt Grümme zwischen *politischer Bildung* als Herrschaftslegitimation, als Mission und als Mündigkeit und betont für den Unterricht (unter Hinweis auf den Beutelsbacher Konsens aus dem Jahr 1976) das Verbot der Überwältigung, die Notwendigkeit von Kontroversität, die eigene (aktive) Positionierung sowie die Einübung in Partizipation (35–40). Bezüglich des schulischen Fächerspektrums postuliert er die Kooperation aller Fächer, ohne dadurch einem speziellen Fach die besondere Verantwortung für die politische Bildung nehmen zu wollen (40).

In der zentralen Frage, worin sich politisches, soziales und diakonisches Lernen unterscheiden, bezieht Grümme *soziales Lernen* auf das solidarische, kommunikative und kooperative face-to-face-Handeln in interpersonellen, mikrosozialen Räumen, politisches Lernen dagegen auf ein systemisches, strukturelles Denken und Handeln in großen gesamtgesellschaftlichen Zusammenhängen (40–43). Das diakonische Lernen ist für Grümme eine Sonderform des sozialen Lernens.

Politisch bestimmt Grümme den Ort des Religionsunterrichts durch Hinweis auf seine privilegierte Stellung durch den Verfassungsartikel 7 GG, die vielfältigen Erwartungen, die (nicht zuletzt auch durch alle Parteien) an ihn herangetragen werden, aber auch die Notwendigkeit einer kritisch-reflexiven Selbstvergewisserung (43–52).

wielorakie oczekiwania wobec niego (również ze strony wszystkich partii politycznych), ale również na potrzebę krytyczno-refleksyjnego zastanawiania się nad sobą (auto-uświadamianie) (s. 43–52).

W próbie określenia *politycznego wymiaru wiary* (s. 52–58) Grümme postuluje, aby wiary – w sposób zawężony, egzystencjalistyczny – nie odnosić do relacji osobistych i nie sprowadzać jej do sfery prywatności. Polityczny aspekt chrześcijaństwa widzi on zasadniczo w świetle powiązań pomiędzy mistyką a polityką. Teologia wyzwolenia i teologia polityczna dostarczają mu decydujących kryteriów nauczania uwrażliwiającego na cierpienie i pauperyzację społeczeństw. Jednak według Grümme’go nauczanie religii nie może popadać z jednej skrajności – prywatyzacji – w drugą, mianowicie w polityzację ideologiczną. Potencjał edukacyjny nauczania religii nie wyczerpuje się na płaszczyźnie społeczno-etycznej, lecz ta musi być uzupełniana przez sferę polityczną. Wrażliwej na wymiar polityczny dydaktyce religii będzie zależało (s. 58–62) na uwzględnieniu politycznego wymiaru chrześcijaństwa w procesach edukacji szkolnej, na zajmowaniu stanowiska względem krytyki ideologii, na krytycznym refleksowaniu prób politycznego połączenia religii i polityki, na autorefleksyjnie krytycznym konfrontowaniu się z wymiarem politycznym w pojmowaniu edukacji w przeszłości jak i dziś oraz na nowym koncipowaniu nauczania religii na tym tle.

Patrząc retrospektywnie, okazuje się, że nauczanie religii, na przykład w postaci nauczania ewangelickiego lub nauczania hermeneutycznego, służyło raczej stabilizacji władzy (s. 69), a wymiar polityczny

In seinem Versuch, die *politische Dimension des Glaubens* zu bestimmen (52–58), insistiert Grümme darauf, dass Glaube nicht existenzialistisch eng auf personale Beziehungen bezogen und privatistisch interpretiert wird. Die politische Signatur des Christentums sieht er wesentlich im Licht der Verbindung von Mystik und Politik. Befreiungstheologie und Politische Theologie liefern ihm die entscheidenden Maßstäbe für einen leidenssensiblen, das Elend der Menschen thematisierenden Unterricht. Allerdings darf nach Grümme der Religionsunterricht nicht vom Extrem der Privatisierung in das der ideologischen Politisierung verfallen. Das *Bildungspotential des Religionsunterrichts* wird auf der sozialetischen Ebene nicht ausgereizt, die politische muss jene ergänzen. Einer politisch sensiblen Religionsdidaktik wird es darum gehen (58–62), die politische Dimension des Christentums in schulische Bildungsprozesse einzubringen, sich ideologiekritisch zu verorten, politische Vernetzungsversuche von Religion und Politik kritisch zu reflektieren, sich selbstreflexiv kritisch mit der politischen Dimension in seinem vergangenen wie gegenwärtigen Bildungsverständnis auseinanderzusetzen und vor diesem den Religionsunterricht neu zu konzipieren.

In der Retrospektive zeigt sich, dass der Religionsunterricht beispielsweise in Form der Evangelischen Unterweisung oder des Hermeneutischen Unterrichts eher herrschaftsstabilisierend war (69), erst der Problemorientierte Religionsunterricht nahm die politische Dimension auf (70–71). Auch der Synodenbeschluss zum Religionsunterricht (1974) ist sich der politischen Dimension des Religionsunterrichts bewusst (72–73), während neuere kirchliche Richtlinien zum Religionsunterricht

został wzięty pod uwagę dopiero przez nauczanie religii uwzględniające sytuacje problemowe adresatów (s. 70–71). Również Uchwała Synodu z roku 1974 uwzględnia polityczny wymiar nauczania religii (s. 72–73), podczas gdy nowsze wytyczne kościelne na temat tego nauczania oraz programy nauczania i edukacji (z wyjątkiem Planu Podstawowego dla Katolickiego Nauczania Religii na poziomie II klasy licealnej z 2003 roku) nie wychodzą poza wymiar uczenia się społecznego i etycznego w kierunku uczenia się politycznego (s. 73–80). Przeciwnie zainteresować polityką można by już nawet uczniów na poziomie szkoły podstawowej (s. 80).

W dydaktyce religii Grümme co prawda odkrywa jakiś zmysł polityczny, na przykład w pedagogice o charakterze uniwersalnym (Eine-Welt-Pädagogik) w pedagogice pokoju lub w pedagogice relacji, jednak stwierdza brak wymiaru politycznego w koncepcjach estetycznego i performatywnego uczenia się, jak chociażby w hermeneutyce kultury (s. 81–85). Nawet prace np. Englerta, Ziebertza i Nipkowa na temat pedagogiki religii zdolnej do pluralizmu wydają mu się za mało polityczne (s. 85/86). W pedagogice religii rozumianej rozwojowo, jak ją przedstawia Franz W. Niehl, edukacja polityczna stanowi co prawda jakieś kryterium nauczania religii, ale jest tu ograniczana przez zbyt statyczne pojmowanie polityki (s. 87). A Compassionprojekt pozostaje według Grümme'go w dziedzinie socjalnej, nie reflektując zdobytych tu doświadczeń pod kątem politycznym (s. 88–90). Również koncepcja „local heroes” Mendla wydaje się Grümme'mu za mało polityczna (s. 90–92). Podsumowując

sowie Lehr- und Bildungspläne (mit Ausnahme des Grundlagenplans für den katholischen Religionsunterricht in der gymnasialen Oberstufe / Sekundarstufe II, 2003) nicht über die Dimension des sozialen und ethischen Lernens in die politische vorstoßen (73–80). Dabei sind bereits Grundschüler/innen auf der politischen Ebene erreichbar (80).

In der Religionsdidaktik entdeckt Grümme zwar einen Sensus für das Politische beispielsweise in der Eine-Welt-Pädagogik, der Friedenspädagogik oder Beziehungspädagogik, vermisst aber den Aspekt des Politischen in den Konzeptionen des ästhetischen und performativen Lernens wie der Kulturhermeneutik (81–85). Noch sind ihm die Beiträge etwa von Englert, Ziebertz und Nipkow zu einer pluralitätsfähigen Religionspädagogik nicht politisch genug (85–86). In einer durch Entwicklungsaufgaben bestimmten Religionspädagogik, wie sie Franz W. Niehl vertritt, ist zwar politische Bildung ein Prinzip des Religionsunterrichts, aber einem zu statischen Politikverständnis verhaftet (87). Das Compassionprojekt verbleibt nach Grümme im Sozialen und reflektiert die darin gemachten Erfahrungen nicht im Horizont des Politischen (88–90). Und auch das „Local Heroes” – Konzept von Mendl ist Grümme nicht politisch genug (90–92). Mit Blick auf alle Versuche resümiert Grümme eine Unterbelichtung der Religionspädagogik und Religionsdidaktik hinsichtlich einer politischen Dimension des Glaubens (92). Von daher nimmt es nicht Wunder, dass eine Kooperation zwischen der Fachdidaktik Religion und der Fachdidaktik Politik mehr als nur defizitär ist (93–94) und Religionsbücher bzw. Materialien für den Unterricht bisweilen zwar politikdidaktisch relevante Themen berücksichtigen, aber doch stark dominiert sind durch

wszystkie te próby wskazuje on na pewne deficyty pedagogiki i dydaktyki religii odnośnie do politycznego wymiaru wiary (s. 92). Dlatego też nie należy się dziwić, że kooperacja między dydaktyką przedmiotu „religia” a dydaktyką przedmiotu „polityka” jest zdecydowanie niewystarczająca (s. 93–94), a podręczniki do nauczania religii lub też inne materiały, które – co prawda czasem uwzględniają także tematy relewantne pod względem dydaktyki polityki – to jednak są zbyt zdominowane przez aspekty indywidualno-etyczne i z tego powodu nie pomagają w rozumieniu strukturalnego wymiaru polityki (s. 94–96). Wreszcie również w kształceniu nauczycieli zorientowanym na kompetencje Grümme stwierdza zbyt małe zwracanie uwagi na wymiar polityczny (s. 96–100).

W dalszej perspektywie polityczny wkład nauczania religii będzie – czy to z powodów teorii edukacji czy z powodów chrześcijańskich, z powodów nauczania religii lub politycznych – oscylować pomiędzy zajmowaniem pozycji afirmatywnej i krytycznej (s. 101–103). Niezależnie od tego samego punktu wyjścia religii i polityki (s. 106) potrzebna jest według Meyera polityczna metakompetencja na podstawie szerokiego pojmowania polityki (s. 107), by móc zdefiniować to, co polityczne. Z drugiej strony nie wolno rezygnować z aspektów religijnych tworzących pewien „przerost” (s. 108–109). Rozwiązanie określenia relacji między religią a polityką Grümme widzi w inności (alterity) zorientowanej dyferencyjno-hermeneutycznie (s. 110–114). Za Haepem podsumowuje on wrażliwą politycznie edukację religijną w ten sposób, że w swoim „byciu-ku-Bogu w byciu-dla-dru-

individualethische Aspekte und nicht die strukturelle Dimension des Politischen erschließen helfen (94–96). Schließlich muss Grümme auch für die kompetenzorientierte Lehrerbildung eine viel zu geringe Beachtung des Politischen feststellen (96–100).

Perspektivisch wird sich der politische Beitrag des Religionsunterrichts – ob aus bildungstheoretischen, christlichen, religionsunterrichtlichen bzw. politischen Gründen – zwischen einer affirmativen und kritischen Positionierung bewegen (101–103). Ungeachtet der Gleichursprünglichkeit von Religion und Politik (106) bedarf es nach Meyer einer politischen Metakompetenz auf der Basis eines weiten Politikbegriffs (107), damit der Bereich des Politischen definiert werden kann. Andererseits kann nicht auf überschüssige Elemente des Religiösen verzichtet werden (108–109). Grümme sieht die Lösung der Verhältnisbestimmung von Religion und Politik in einer differenzhermeneutisch ausgerichteten Alterität (110, 114). Mit Haep bringt Grümme die politisch sensible religiöse Bildung auf den Begriff, indem sie im „Sein-zu-Gott im Sein-für-den-Anderen“ das christliche Proprium vertritt (115). Unverkennbar kritisch sieht Grümme im Zuge von Pluralisierungsprozessen eine Entpersonalisierung Gottes (unpersönliche Energie statt Du); gegen die Gefahren des Götzentums mobilisiert er das jüdisch-christliche Menschenbild (126). Vom politisch sensiblen Religionsunterricht erwartet Grümme ein Gegengewicht gegen das Vergessen des Anderen im Zuge von Individualisierungstendenzen (127–130), die gegenwärtigen Beschleunigungsprozesse (140–133) sowie die Stärkung des verantwortlichen Subjekts angesichts medialer bzw. biologistischer Determinierungsversuche (133–137).

giego” wyraża ona chrześcijańskie *proprium* (s. 115). Nie ulega wątpliwości, że Grümme krytycznie konstatuje pewną depersonalizację Boga (nieosobowa energia zamiast „Ty”) w wyniku procesów pluralizacji. Wobec niebezpieczeństwa bałwochwalstwa mobilizuje on judeo-chrześcijański obraz człowieka (s. 126). Od wrażliwego pod kątem politycznym nauczania religii autor oczekuje pewnej przeciwwagi w stosunku do zapominania o drugim człowieku w wyniku tendencji indywidualistycznych (s. 127–130) i obecnych procesów przyspieszania (s. 130–133) oraz oczekuje wzmocnienia odpowiedzialnego podmiotu przeciw próbom determinacji medialnej względnie biologizacyjnej (s. 133–137).

Grümme jednak ostrzega przed rozmywaniem się nauczania religii w edukacji politycznej (s. 137 nn.). W porównaniu z politycznymi, religijne procesy edukacyjne cechują się „pewną obietnicą i perspektywą nadziei” (s. 139). Stając po stronie słabszych, można odnieść wrażenie, że edukacja religijna jest w pewnym sensie stronnicza, bowiem wykrywa braki co do podmiotowego traktowania człowieka, zmierza do krytyki stosunków władzy, działa emancypacyjnie, inspiruje do wzrostu ku lepszemu, wspiera upodmiotowienie uczniów, skłania do bolesnych wspomnień (pamięć doznanego cierpienia) oraz wskazuje na różnice, jakie obszary te w sobie kryją (s. 139–148).

Pod względem naukowo-teoretycznym Grümme uzasadnia konieczność integracyjnego włączania wymiaru politycznego do całościowego wymiaru nauczania religii, który między innymi jest również definiowany przez estetykę (w znaczeniu zorien-

Grümme warnt allerdings davor, den Religionsunterricht in der politischen Bildung aufgehen zu lassen (137 ff). Religiöse im Vergleich mit politischen Bildungsprozessen sind durch „eine bestimmte Zusage und Hoffnungsperspektive” qualifiziert (139). Durch ihre Option für die Armen ist religiöse Bildung parteiisch, deckt Entsubjektivierungen auf, zielt auf Kritik von Herrschaftsverhältnissen, wirkt emanzipatorisch, spannt transformatorisch auf das je Größere, fördert die Subjektwerdung der Schüler/innen, hält zu gefährlichen Erinnerungen (Leidensgedächtnis) an und arbeitet Differenzen heraus und hält sie aus (139–148).

Wissenschaftstheoretisch begründet Grümme die Notwendigkeit einer integrativen Einbindung der politischen Dimension in eine unter anderem auch durch Ästhetik (im Sinne einer hermeneutisch interessierten Weltwahrnehmung) bestimmte Gesamtdimension des Religionsunterrichts (148–155). Die im großen Rahmen der religiösen Kompetenzbildung zu erzielenden politischen Kompetenzen erstrecken sich nach Grümme auf das Wahrnehmen politischer Situationen, die Bereitschaft zum politischen Handeln, das politische Urteilen im Horizont der biblischen Botschaft, die Fähigkeit zum kommunikativen Austausch und die Positionierung auf der Basis der biblischen Überlieferung (156–162). Aus einer subjektgeleiteten Perspektive heraus plädiert Grümme für eine kritische Orientierung am Subjekt, an der Schülerin bzw. dem Schüler. Dabei betont er – alteritätstheoretisch – die Relevanz der Differenz, die Identitätsbildung angesichts des Anderen, des Fremden (164–176), außerdem beschreibt er die „Genese der Kompetenzen in der politischen Dimension religiöser Bildung“ in ihrer weitreichenden lerntheoretischen

owanego hermeneutycznie postrzegania świata) (s. 148–155). Kompetencje polityczne, które trzeba osiągnąć w szerokich ramach tworzenia kompetencji religijnej, obejmują według autora dostrzeganie sytuacji politycznych, gotowość działania politycznego, ocenianie (osądzanie) polityczne w horyzoncie przesłania biblijnego, zdolność wymiany komunikacyjnej oraz zajmowanie stanowiska na podstawie przekazu biblijnego (s. 156–162). Wychodząc z perspektywy subiektywnej, Grümme opowiada się za krytycznym ukierunkowaniem na podmiot, czyli na ucznia. Podkreśla on przy tym – w perspektywie teorii inności (alterity) – znaczenie różnicy, tworzenie własnej tożsamości w obliczu innego, drugiego, obcego (s. 164–176). Ponadto opisuje „genezę kompetencji w wymiarze politycznym edukacji religijnej” w całej ich daleko sięgającej złożoności pod względem uczenia się (s. 176–182). Godne uwagi jest jego stwierdzenie, że już nawet uczniowie szkół podstawowych mają pewne doświadczenia polityczne i chcą o nich rozmawiać (s. 182–186). To, że na tle tradycji judeo-chrześcijańskiej mogą się do tych doświadczeń ustosunkować krytycznie, stanowi specyfikę (*proprium*) edukacji religijnej w porównaniu z edukacją polityczną (s. 185). Miarodajne dla politycznego wymiaru nauczania religii są dydaktycznoreligijne zasady uczenia się zorientowanego na postrzeganie, na doświadczenie, na działanie, na podmiot, na problem, na wiedzę i na ocenę – przede wszystkim mając na uwadze dobro słabszych w kontekście eschatologicznym i kairologicznie uzasadnione zaangażowanie na rzecz cierpiących (s. 186–211). Jako pola działania w ujęciu teorii edukacji Grümme

Komplexität (176–182). Bemerkenswert ist die Feststellung, dass sich bereits Grundschüler/innen in politischen Zusammenhängen erfahren und diese reflektieren wollen (182–186). Dass sie dies vor dem Hintergrund der jüdisch-christlichen Tradition kritisch zu tun vermögen, ist das *Proprium* der religiösen im Vergleich mit der politischen Bildung (185). Maßgeblich für die politische Dimension des Religionsunterrichts sind religionsdidaktische Prinzipien des wahrnehmungs-, erfahrungs-, handlungs-, subjekt-, problem-, wissens- und beurteilungsorientierten Lernens – vor allem in dem durch den „eschatologischen Vorbehalt“ geprägten Horizont der Option für die Armen und den kairologisch verantworteten Einsatz für die leidenden Anderen (186–211). Als bildungstheoretische Aufgabenfelder markiert Grümme die Entdeckung des Politischen, die Wahrheit, den Frieden, die Gerechtigkeit, die Arbeit, die Umwelt und die Identität (211–221). Lerngelegenheiten sieht er mit W. Sander im 1. Aufmerksam machen, Sensibilisieren, Verstehen, Erkennen, 2. Informieren, Recherchieren, Erforschen, 3. Produzieren, Kommunizieren, Ausdrücken, Darstellen, Argumentieren, 4. Partizipieren, Einüben, Probehandeln, 5. Anwenden, Evaluieren, Reflektieren (221–236). Die von der Lehrkraft erwartete Parteilichkeit gilt der die politische Dimension religiösen Lernens profilierende „Option für die leidenden Anderen“ (241–246). In Rahmen von zehn Thesen skizziert Grümme die politische Dimension des Religionsunterrichts „im Konzert anderer Schulfächer“, indem er dessen *Proprium*, aber auch sein Angewiesensein auf andere Fächer sowie deren Angewiesensein auf den Religionsunterricht als eines am Gottesgedanken festgemachten, ideologiekritischen Korrektivs herausstellt (247–251)

wymienia: odkrywanie tego co polityczne, prawdę, pokój, sprawiedliwość, pracę, środowisko naturalne oraz tożsamość (s. 211–221). Możliwości uczenia się dostrzega on wraz z W. Sanderem w następujących obszarach: 1. zwrócenie uwagi, uwrażliwienie, rozumienie, poznanie, 2. informowanie, poszukiwanie (kwerenda), badanie, 3. wytworzenie, komunikowanie, wyrażanie, przedstawianie, argumentowanie, 4. partycypowanie, ćwiczenie, działanie na próbę, 5. zastosowanie, ewaluowanie, reflektowanie (s. 221–236). Oczekiwane od nauczyciela opowiedzenie się po stronie słabszych i cierpiących jest wyrazem politycznego wymiaru religijnego uczenia się (s. 241–246). W ramach dziesięciu tez Grümme szkicuje polityczny wymiar nauczania religii „w kanonie innych przedmiotów szkolnych”, podkreślając jego *proprium*, ale również kooperację z innymi przedmiotami. Nauczanie religii uważa za czynnik korygujący, ugruntowany w Bogu i krytyczny wobec wszelkiej ideologii (s. 247–251).

Proprium nauczania religii wrażliwego na politykę (w porównaniu z nauczaniem polityki) względnie politycznego wymiaru nauczania religii jako części edukacji religijnej (w porównaniu z edukacją czysto polityczną) Grümme opiera ciągle na nowo na tradycji judeo-chrześcijańskiej i tym samym na profetycznym proteście przeciw wszelkiego rodzaju uciemżeniu i marginalizacji społecznej oraz na Dobrej Nowinie Jezusa o Królestwie Bożym, krótko mówiąc: na opcji dla ubogich i cierpiących w perspektywie Bożego działania dla wyzwolenia człowieka.

Jednak koncepcyjne podejście Grümme'go dałoby się przecież jeszcze pogłębić.

Das inhaltliche *Proprium* des politisch sensibilisierten Religionsunterrichts im Vergleich mit dem Politikunterricht bzw. der politischen Dimension des Religionsunterrichts als Teil der religiösen Bildung im Vergleich mit der rein politischen Bildung wird Grümme nicht müde, immer wieder an der jüdisch-christlichen Tradition und damit am prophetischen Protest gegen jede Art von Unterdrückung und gesellschaftlicher Marginalisierung sowie an der Reich-Gottes-Botschaft Jesu, kurz: einer Option für die Armen und Leidenden im Horizont des göttlichen Befreiungshandelns am Menschen, festzumachen.

Dabei könnte der konzeptionelle Ansatz Grümme's durchaus noch vertieft werden. So markiert Grümme zwar, wenn er (immer wieder) die jüdisch-christliche Tradition bemüht und mit Blick darauf von Befreiung spricht und von den Leidenden und der Option für die Armen, einen wesentlichen Bezugspunkt des Religionsunterrichts und damit in gewissem Sinne ein *Proprium*, als dass politische Bildung dadurch um einen wesentlichen Aspekt bereichert werden und sich politische Bildung im Rahmen eines politisch sensiblen Religionsunterrichts von der in einem Politikunterricht vorangetriebenen Bildung absetzen kann, schöpft aber noch nicht die Fülle der überkommenen biblischen Botschaft aus. Im Geist der Politischen Theologie arbeitet Grümme einen maßstabsetzenden inhaltlichen Beitrag zu einer politischen Bildung heraus, die zu einer kritischen Sicht auf eine gesellschaftlich gespaltene Gesellschaft befähigt. Seitens der Religion wird dabei eine Positionierung vorgenommen (Kritik an Ungerechtigkeitsstrukturen) und in die politische Bildung eingespielt, die durchaus nachvollziehbar ist, so ähnlich aber auch außerbiblischen Zeugnissen

Bo co prawda zawsze wtedy, gdy (ciągle na nowo) nawiązuje on do tradycji judeo-chrześcijańskiej i w tej perspektywie mówi o wyzwoleniu oraz o cierpiących i o opcji dla ubogich, podkreśla istotny punkt odniesienia nauczania religii i tym samym w pewnym sensie jego *proprium*, przez które edukacja polityczna mogłaby zostać ubogacona o bardzo istotny aspekt, a edukacja polityczna mogłaby się w ramach wrażliwego na politykę nauczania religii jakby odciąć od edukacji promowanej w nauczaniu polityki. To podejście jednak nie wyczerpuje całej pełni przekazanego nam przesłania biblijnego. W duchu teologii politycznej autor wypracowuje miarodajny przyczynek treściowy do edukacji politycznej, która uzdalnia do krytycznego spojrzenia na społeczeństwo podzielone społecznie. Ze strony religii dochodzi przy tym do zajęcia określonego stanowiska (krytyka struktur niesprawiedliwych), które zostaje włączone do edukacji politycznej. Jest ono zupełnie zrozumiałe, ale w podobny sposób mogłoby być wywiedzione również ze świadectw pozabiblijnych. Dlatego w podejściu Grümme'go specyficzny wkład nauczania religii do edukacji politycznej jako zakrojonego na szeroką skalę zadania szkoły w dużym stopniu pozostaje jeszcze w ramach treściowych powszechnie praktykowanego nauczania polityki. W swoim deduktywnym rozumowaniu odnoszącym się do tradycji biblijnej, do doświadczenia wyzwolenia (*exodus*) według tradycji biblijnej i jego ponadczasowym wymiarze w kontekście eschatologicznym, Grümme – mimo łączenia lamentu profetycznego z istnieniem Boga – jeszcze nie wychodzi poza wspólną płaszczyznę zarówno dla wrażliwego na

abgewonnen werden könnte. Der spezielle Beitrag des Religionsunterrichts zur politischen Bildung als einer übergreifenden Aufgabe der Schule bleibt deshalb im Ansatz Grümme noch weitgehend im Rahmen einer inhaltlichen Bestimmung des gängigen Politikunterrichts. Mit dem deduktiven Insistieren auf die Vorgabe biblischer Tradition, auf die biblisch tradierte Exoduserfahrung und ihre zeitlose – den eschatologischen Vorbehalt – annehmende Relevanz transzendiert Grümme, auch wenn er die prophetische Klage mit der Existenz Gottes in Verbindung bringt, noch nicht die Ebene, die ein für das Politische sensibel gewordener Religionsunterricht mit einem Politikunterricht durchaus gemeinsam haben.

Eine für die politische Bildung (ob im Rahmen des Religionsunterrichts oder des Politikunterrichts) darüber hinausgehende Herausforderung wäre die Frage nach Gott als einer politisch wirksamen Dritten Macht. Mit anderen Worten: Nicht darin, dass die *Konsequenz* der Existenz einer Vertikalen – die prophetische Kritik an Gewaltverhältnissen oder auch Inhalte der daran anschließenden befreienden Reich-Gottes-Botschaft Jesu – deduktiv auf der Horizontalen für den politischen Diskurs veranschlagt wird, sondern darin, dass die Vertikale selbst in den Diskurs eingebracht wird und daraus die entsprechenden Ableitungen (etwa, dass jede Art von Gewalt ein spezieller Ausdruck eines praktizierten Atheismus ist) gewonnen werden, kommt das *Proprium* eines Religionsunterrichts, das die politische Bildung, in welchem Schulfach auch immer, wesentlich voranzubringen verspricht, zum Vorschein und Tragen. Der Beitrag des Religionsunterrichts wäre, so gesehen, kein *systemimmanenter* biblisch programmatisch appellativer (Kritik an

politykę nauczania religii, jak i nauczania polityki.

Bardziej dalekosiężnym wyzwaniem dla edukacji politycznej byłoby (czy to w ramach nauczania religii czy też nauczania polityki) pytanie o Boga jako Trzecią Siłę posiadającą skuteczność polityczną. Innymi słowy: nie przez to, że *konsekwencja* egzystencji linii wertykalnej – profetyczna krytyka stosunków opartych na przemoc lub też treści nawiązującej do niej, wyzwalającej Dobrą Nowinę Jezusa o Królestwie Bożym – zostaje dedukcyjnie dla dyskursu politycznego uwzględniona w linii horyzontalnej lecz przez wprowadzenie do dyskursu *samej* linii wertykalnej i wyprowadzenie odpowiednich dedukcji (np., że każdy rodzaj przemoc stanowi specyficzny wyraz praktykowanego ateizmu). W tym bowiem znajduje swój wyraz i zastosowanie owo *proprium* nauczania religii. Taka opcja może przyczynić się istotnie do rozwoju edukacji politycznej, w obojętnie jakim przedmiocie szkolnym. W tej perspektywie wkładem nauczania religii nie byłby *immanentnie zawarty* w systemie postulat wynikający z przekazu biblijnego (krytyka niesprawiedliwych stosunków społecznych w interesie cierpiących poprzez imitacyjne nawiązanie do wzoru profetycznego w tradycji judeo-chrześcijańskiej). Byłby nim transcendujący ten system wymiar teologiczny, religijny, duchowy (wywodzenie stosunków anarchicznych z egzystencji Boga, do poznania której dochodzi się przez wiarę). Refleksje Grümme'go nie idą aż tak daleko, ponieważ pozostaje on w cieniu teologii politycznej i jest tym samym nastawiony na bezpośrednie i szczegółowe zdemaskowanie, krytykowanie i przewyciężenie ciężkiego losu

gesellschaftlichen Unrechtsverhältnissen im Interesse der Leidenden durch imitativen Rückgriff auf das prophetische Vorbild in jüdisch-christlicher Tradition), sondern ein *systemtranszendenter* theologisch religiös spiritueller (die Ableitung an-archischer Verhältnisse aus der gläubig zu erschließenden Existenz Gottes). Im weitreichenden Schatten der Politischen Theologie und damit darauf fixiert, direkt und speziell das Schicksal der Leidenden und Armen ausgehend von einer biblischen Gesellschaftskritik zu entlarven, zu kritisieren und zu beseitigen, geht Grümme nicht so weit. Ein wie oben angedeuteter theologischer Ansatz würde hingegen nicht nur dieses leisten (Kritik und Anklage), sondern die Basis eines konstruktiven Hinwirkens auf alternative Verhältnisse bereitstellen. Ob diese Verhältnisse dann allerdings noch mit den gängigen Kategorien des Politischen beschrieben werden könnten, ist eine andere, hier zu weit führende Frage.

Die Religionspädagogik hat Grümme mit seiner fundierten Forderung, die politischen Bezüge des Religionsunterrichts herauszuarbeiten, einen Anstoß zu verdanken, der bahnbrechend ist und nicht hinreichend genug gewürdigt werden kann. Er hat nicht nur ein zentrales Problemfeld umrissen, sondern mit langen Schritten das Terrain bereits abgeschrieben und im Rahmen einer ebenso materialreichen wie informativen sowie hochreflektierten Studie für die Ära einer Diskussion über den Anteil des Politischen am Religionsunterricht nicht mehr zu hintergehende Maßstäbe gesetzt hat. Dass hier weitergedacht wird, das intendiert sein Versuch, das will ein Grümme, wenn er die Scientific Community mit einem wegweisenden Band wie dem vorliegenden herausfordert.

cierpiących i ubogich w oparciu o biblijną krytykę społeczeństwa. Wyżej zasygnalizowane podejście teologiczne potrafiłoby dokonać nie tylko krytyki i oskarżenia, lecz przygotowałoby podstawy konstruktywnego tworzenia stosunków alternatywnych. Natomiast pytanie, czy te stosunki mogłyby wówczas jeszcze zostać opisane za pomocą obiegowych kategorii tego co polityczne, pozostaje już inną kwestią.

Pedagogika religii zawdzięcza Grümme'mu i jego uzasadnionemu żądaniu wypracowania politycznych odniesień do nauczania religii impuls przełomowy, którego nie sposób przecenić. Nie tylko zarysował on sedno problemu, lecz sam już zreflektował ten obszar badań i w ramach pracy zarówno bogatej w materiał jak i informatywnej, ustanowił kryteria dla dalszej dyskusji o udziale polityki w nauczaniu religii. Wydaje się, że z dyskursu tego nie można się już wycofać. Jego intencją jest pójście jeszcze dalej i dlatego swoją przełomowa książką postawił wyzwanie całej *scientific community*.

Jednak główna trudność urzeczywistnienia tego trendu nie leży tylko w pedagogach (czy oni w ogóle *chcą* nauczania religii wrażliwego na politykę?) i – w nieuniknionym powiązaniu z ich wykształceniem, ich formacją (czy oni – na podstawie studiów, odbytych praktyk i dokształcania w trakcie wykonywania zawodu – takie nauczanie religii w ogóle *potrafią* reprezentować i realizować?), lecz również w ich przywiązaniu do systemu. Każdy bowiem system polityczny nie zabiega o to, aby mechanizmy i struktury polityczne były jako takie wymieniane *explicite* – obojętnie na jakich przykładach – poddane refleksji i kwestionowane na tle

Indes dürfte das Hauptproblem der Realisierung nicht nur bei den pädagogischen Kräften (*wollen* sie überhaupt einen politisch sensiblen Religionsunterricht?) liegen und, damit unweigerlich verbunden, bei ihrer (Aus-)Bildung (*können* sie auf der Grundlage von Studium, praktischer Ausbildung und berufsbegleitender Weiterbildung einen solchen Religionsunterricht überhaupt vertreten und realisieren?), sondern auch bei ihrer Anbindung an ein System, das nicht weniger als alle politischen Großsysteme kein besonderes Interesse daran haben kann, dass politische Mechanismen und Strukturen – an welchen Beispielen auch immer – als solche explizit benannt, reflektiert und auf dem Hintergrund der radikalen biblischen Herrschaftskritik in Frage gestellt werden: nämlich die hierarchisch verfasste Kirche. Wenn schon Systemkritik, dann nach allen Richtungen. Auf der praktischen Ebene: Wenn, wie es der oben genannte Synodenschluss fordert, Religionslehrer/innen eine gesellschaftskritische Funktion haben, dann kann die systemkritische Auseinandersetzung mit der Kirche – Grümme schließt dies an keiner Stelle ein – aus der im Religionsunterricht theologisch verantworteten und religionspädagogisch professionell realisierten politischen Bildung nicht ausgeschlossen werden. Ein politisch sensibler Religionsunterricht dürfte deshalb nicht im Interesse der Kirche sein.

Damit stellt sich auch die für die Praxis des Religionsunterrichts alles entscheidende Frage, ob Grümme's Vorschlag, den Religionsunterricht für das Politische zu sensibilisieren, eine Chance hat, sich bis in die Gestaltung von Lehrplänen und Unterrichtsmaterialien hinein durchzusetzen. Wenn Grümme's Vorstoß in diesem Sinne nachhaltig überzeugen sollte –

radykalnej biblijnej krytyki wszelkiej władzy: mianowicie w ich powiązaniu z Kościołem reprezentującym strukturę hierarchiczną. Jeśli już krytyka systemu, to we wszystkich kierunkach! W praktyce – jeśli, tak jak postuluje to wyżej wymieniona uchwała synodu, nauczyciele religii mają spełniać funkcję społeczno-krytyczną, to wówczas z edukacji politycznej – prowadzonej z odpowiedzialnością teologiczną i realizowanej profesjonalnie w ramach nauczania religii w myśl pedagogiki religii – nie wolno wykluczyć również krytyki systemu kościelnego i wynikającej z niej konfrontacji. Dlatego wrażliwe na wymiar polityczny nauczanie religii stanowi niełatwe wyzwanie dla Kościoła.

Tym samym powstaje dla praktyki nauczania religii decydujące o wszystkim pytanie, czy Grümme'go propozycja uwrażliwienia nauczania religii na wymiar polityczny w ogóle ma szansę realizacji sięgającej aż do kształtowania programów nauczania i materiałów dydaktycznych. Gdyby „wypad” Grümme'go okazał się na dłuższą metę przekonujący w tym znaczeniu – czego można by jemu i sobie pod każdym względem życzyć – to wtedy omówienie miłości bliźniego na przykładzie chociażby św. Mikołaja, św. Marcina, św. Franciszka i św. Elżbiety wreszcie nie ograniczałoby się już tylko do rozważań nad zwalczaniem ubóstwa w utartym apelu do dzielenia się i dawania ofiary, lecz łączyłoby się z ugruntowaną krytyką systemu. Św. Marcin nie byłby już tylko stereotypowo postrzegany jako ktoś, kto w sposób teatralny dzieli się z żebrakiem swoim płaszczem, lecz również jako ktoś, kto nie potrafił pogodzić swego zawodu żołnierza

was in jeder Hinsicht zu wünschen wäre –, dann würden sich mit der Thematisierung von Nächstenliebe am Beispiel etwa der Heiligen Nikolaus, Martin, Franziskus und Elisabeth endlich nicht mehr Überlegungen zur Bekämpfung von Armut in der gängigen Aufforderung zu teilen und zu spenden, erschöpfen, sondern in eine fundierte Systemkritik einmünden und Sankt Martin nicht mehr nur stereotyp als der, der theatralisch mit einem Bettler seinen Mantel teilt, wahrgenommen, sondern auch als einer, der seinen Soldatenberuf nicht mit christlicher Existenz in Verbindung bringen konnte und deshalb – ebenso wegweisend wie sein demonstratives caritatives Handeln – seinen Dienst als Offizier quittierte. Der Würzburger Synodenbeschluss zum Religionsunterricht (1974) deckt die Stoßrichtung eines solchen Religionsunterrichts durch die Feststellung, dass Religionslehrer/innen bereit sein müssen, eine gesellschaftskritische Funktion wahrzunehmen. Vielen Religionslehrern/innen, aber auch Eltern und Verantwortlichen in der Kirche ist dies nicht bewusst.

Egon Spiegel

z życiem chrześcijanina i dlatego jako oficer poddał się do dymisji – co w takim samym stopniu jak jego demonstracyjny czyn charytatywny może służyć jako drogowskaz. Uchwała synodu z Würzburga na temat nauczania religii (z roku 1974) osłania kierunek „ataku” takiego nauczania religii stwierdzeniem, że nauczyciele mają być gotowi do spełniania funkcji społeczno-krytycznej. Wielu nauczycieli religii, ale też rodziców i osób odpowiedzialnych w Kościele nie zdaje sobie z tego sprawy.

Egon Spiegel

Nauczanie religii ma wymiar polityczny bez względu na to, czy jest on zamierzony, czy też rozpatrywany pod kątem krytyki ideologii. Dlatego też musi być ono świadome własnych implikacji politycznych, musi pozwolić im na autorefleksję i rozwinąć ten wymiar polityczny w postaci integracyjnego pojmowania edukacji. Takie pojmowanie edukacji wiąże wzajemnie ze sobą wymiary estetyczny i polityczny, wymiary odnoszące się do działania i doświadczenia w relacji zarówno krytycznej, jak i produktywnej. Tym samym otwiera się szerokie spektrum tematów i zadań, zachęcające wręcz do podejścia zarówno interdyscyplinarnego, jak i międzynarodowego. Właśnie dlatego zależność między nauczaniem religii a polityką została wybrana jako główny temat niniejszego numeru „KERYKSA” na rok 2010. Podobnie jak w poprzednich latach „KERYKS” również w tym numerze wykazuje wrażliwość na tematy kontrowersyjne i relewantne. Nierzadko nasze czasopismo spełniało dzięki temu pionierską rolę w dyskursie pedagogiczno-religijnym.

Redakcja życzy Państwu inspirującej i interesującej lektury i wyraża nadzieję na ożywioną dyskusję.

Der Religionsunterricht, ob er dies will oder nicht, ob er dies ideologiekritisch reflektiert oder nicht, hat eine politische Dimension. Er muss sich inmitten seiner politischen Implikationszusammenhänge aufklären, muss sie selbstreflexiv werden lassen und diese politische Dimension in einem integrativen Bildungsbegriff entfalten, der ästhetische und politische, handlungsbezogene und erfahrungsbezogene Dimensionen in einem wechselseitig kritischen wie produktiven Verhältnis verschränkt. Damit ist ein breites Spektrum an Themen und Aufgaben eröffnet, das einen interdisziplinären wie internationalen Zugriff reizvoll macht und deshalb die vorliegende Keryksausgabe 2010 zu in ihrem thematischen Schwerpunkt wählt. Wie so oft in den letzten Jahren zeigt „KERYKS“ mit diesem Heft eine Sensibilität für brisante und relevante Themen. Nicht selten hatte sie damit im religionspädagogischen Diskurs eine Vorreiterrolle inne.

Die Redaktion wünscht ihnen eine anregende und interessierte Lektüre und hofft auf eine rege Diskussion.

ISSN 1643-2444

9 771643 244007